

Alanyeset
Michel Foucault szubjektum-felfogása

Módos Ádám – Sutyák Tibor

A metafizikai háttér

Ebben a tanulmányban feltételezzük, hogy Michel Foucault gondolkodását egy *nominalista* metafizikai háttérpozíció fogja egybe. Noha kevés számú szöveghe-ly tárgyalja a nominalizmust explicit módon (SzT-I; GSA; STP), a szakirodalom-ban nem szokatlan ekként címkézni Foucault filozófiai attitűdjét (Veyne 2004; Balibar 1992; Rajchman 1985; Hacking 2004). Ugyanakkor a kommentárok leginkább módszertani értelemben beszélnek nominalizmusról. Azt igyekeznek kimutatni, hogy a foucault-i eszmetörténeti vizsgálódások egy korszak episztemológiai háttérszabályozottságának tisztázásakor nem veszik adottnak a problematizált kategóriák (elmebetegség, klinikai orvoslás, munka, élet, nyelv, bűnözés, szexualitás) referencialitását, más szóval nem abból indulnak ki, hogy volna valamilyen előzetesen létező entitás, amelyet a koronként változó tár-gyalmódok különféleképpen jelenítenek meg. Azért *módszertani* nominaliz-mus ez, mert nem állít semmit a valóság (metafizikai) szerkezetéről, nem mon-dja, hogy valamely dolog, tárgy, entitás vagy jelenség létezik vagy nem létezik, pusztán annyit mond, hogy az illető dologról, tárgyról, entitásról vagy jelensé-gről szóló tudás-igényű (azaz a megismerés szempontjából relevánsnak tekintett, igazságértékre számot tartó) diskurzusok és gyakorlatok tanulmányozásához nem kell szükségképpen feltételezni ezek reális létezését.

Metafizikaivá akkor válik a nominalizmus, amikor ontológiai állásfoglalással találkozunk abban a kérdésben, hogy a vizsgált tárgy létezik-e önmagában. A *szexualitás története* első kötetének híres helyén, ahol Foucault kerek pereg kimondja, hogy „semmi kétség, nominalistának kell lennünk” (SzT-I 95.), nem pusztán arról beszél, hogy a *hatalom* általa kialakított fogalma milyen módszertani előfeltevéseket implikál, hanem arról is, hogy ennek a kifejezésnek, „a hata-lom”, nem felel meg semmiféle ismert egyedi entitás, általános entitásként pedig nem értelmezhető – „nem intézmény, nem struktúra, nem valamiféle erő, amellyel egyesek esetleg meg vannak áldva: a hatalom az a név, amellyel egy adott tár-sadalomban egy bonyolult stratégiai helyzetet megjelölnek” (uo.). Ha Foucault metafizikai értelemben nominalista, akkor ez annyit tesz, hogy filozófiai pozíció-ja szerint bizonyos tárgyak nem léteznek az őket tematizáló diskurzusok és az őket működtető gyakorlatok nélkül és előtt.

A nominalizmus mint metafizikai álláspont kétféle dolgot jelenthet. Egyrészt nominalista az, aki tagadja az absztrakt entitások (számok, halmazok, propozíciók stb.) önálló létezését, illetve, a másik oldalról tekintve, csakis konkrét entitások önálló létezését ismeri el. Másrészt az nominalista, aki tagadja az univerzálék, azaz a több egyedi dolog által instanciálható általános dolgok (tulajdonságok, viszonyok, fajták) önálló létezését, illetve, a másik oldalról tekintve, csakis egyedi entitások önálló létezését ismeri el. Az absztrakt tárgyakkal kapcsolatos nominalizmus esetében a vitás entitások azért absztraktak, mert nem téridőbeli dolgok, és mint ilyenek, nem válhatnak ki és nem szenvedhetnek el oksági hatásokat – hiszen az oksági hatás fogalmát nem tudjuk értelmezni térbeli kapcsolat és időbeli egymásra következés nélkül. Foucault nem absztrakció-nominalista. Az általa vizsgált tárgyak oksági hatásokat váltanak ki, amennyiben megváltoztatják az emberi viselkedést, hiszen vizsgálati eljárásokat, kutatási protokollokat, intézményi kontextust generálnak, tudományos, gyógyászati, politikai intézkedések sorát indítják be. Másrészt történeti tárgyak, hiszen mindig egy adott korszak reprezentációs és manipulációs szerkezetéhez kötődnek, vagyis feltétlenül – legalább – időbeliek. Minthogy oksági hatásuk és időbeliségük (sokszor téreliségük is – pl. a *panoptizmus* jelensége) Foucault-nál vitán felüli, a velük kapcsolatos nominalista tartózkodás motivációhiányos volna.

Motivált azonban az univerzálékkal kapcsolatos nominalizmus. „A hatalom (...) nem valamiféle erő, amellyel egyesek esetleg meg vannak áldva”, vagyis nem tulajdonság, amit egyedi individuumok változatlan formában megjelenítenének, példánznának, azaz instanciálnának. A realista elgondolás szerint a kopasz emberek instanciái a kopaszság tulajdonságának, ugyanazt a valamit, a kopaszságot mint univerzálét hordozzák, és ez a valami reális létező, ami egyszerre több tárgyban, vagyis egyszerre több helyen jelenik meg. A hatalom esetében ez ugyanígy nézne ki: létezik a hatalom mint univerzálé (reálisan, azaz függetlenül bármilyen elgondolástól vagy leírástól), és a hatalommal rendelkező individuumok (személyek, intézmények, testületek) instanciálják azt. Ismert, hogy Foucault éppen ezzel a hatalom-fogalommal szemben pozicionálta saját koncepcióját: a hatalom nem birtoka, nem is *tulajdonsága* senkinek és semminek, nincs önálló létezése, a hatalom csakis működésekben, hatásokban áll, pontosabban nem egyéb, számtalan egyedi működés és hatás közös formára hozatala egy *névben*, ahol azután a nominális egyesítés maga képes oksági hatásra szert tenni – *a hatalomért* folytatott küzdelmekben, *a hatalomról* szóló elméletekben, *a hatalom elleni* tiltakozásokban és így tovább.

A világ tehát individuumokból áll, univerzáléknak nincs önálló létezése. Ezek az individuumok tárgyak (dolgok, egyedi személyek). Az individuumok ugyanakkor nem léteznek viszonyok nélkül, amelyek meghatározott formájú tényekké rendezik őket. A tények meghatározott formáját Foucault *rendnek* nevezi, és e rendek közül választ tárgyat történeti-episztemológiai elemzése számára: az elme-

betegség individuális létezők és azok megragadásának egy rendje, és ugyanígy a klinikai orvoslás, az élő fajok családfája, a bűnelkövetők csoportja, a szexuálisan perverz személyek orvosi-pszichológiai-erkölcsi kategóriája. A tárgyak nem léteznek a rendek nélkül, amelyekben megjelennek, így értelmetlen azt firtatni, milyenek lennének önmagukban, megragadásuk nélkül. „A rend egyrészt magukban a dolgokban adódik belső törvényként, titkos hálózatként, amelynek különféle pontjairól e dolgok mintegy nézik egymást, másrészt pedig a rend csak bizonyos tekintet, figyelem, nyelv keretében létezik, és csupán e keret üres kockáiban nyilvánul meg a mélyben, csöndben, már jelenvalóként várva kijelentése pillanatát.” (SzD 14.) Ha a rendek mint viszonyok univerzálék volnának, akkor ez egy nagyon zavaros metafizikai elképzelés lenne róluk – összekeverné azt, amit az elmefüggetlen entitások instanciálnak azzal, amit episztemikusan képesek vagyunk megállapítani róluk. Csakhogy a rendek nem univerzálék, hanem egyedi események. A dolgok nincsenek rendek nélkül; a rendek jelentik meg, ők fenomenalizálják a dolgokat. Egy rend nem más, mint dolgok megjelenésének eseménye. Ebben az értelemben pedig az ontológiai teher az eseményekre nehezedik: elsődlegesen események léteznek, „a világ események milliárdjainak kusza szövedéke” (NGT 85.) Ilyképpen az események nem pontszerű valamik (vagy jellemzően nem azok), nem pillanatnyi változások, hirtelen gesztusok, katasztrófák, felfordulások, hanem változó, akár igen hosszú időtartamú állapotok. Az elmebaj medikalizálása egy esemény, ami legalább a 19. század eleje óta folytonosan történik. Ez nem mond ellent a józan észnek: a háborúk, a járványok, az éhínségek események, mégis vannak közöttük szerfelett elhúzódóak. Az események más eseményeket tartalmaznak, elősegítenek, megakadályoznak, összekapcsolódnak velük vagy leválnak róluk. A világ eseményként nyilatkozik meg, és a világ egy eseménye az, hogy mi számot kívánunk adni e megnyilatkozásról.

A szubjektum nem más, mint azon rendek egyike, amelyekben az individuális személyek megjelennek önmaguk és egymás számára. Tehát a szubjektum esemény; valójában események sokasága.

A szubjektum fogalma

Amikor 1980-ban Foucault-t megkérték, hogy a készülő *Dictionnaire des philosophes* számára készítsen valami átfogó anyagot saját munkásságáról, az átadott szöveg egy egységes vállalkozásként látatja mindazt, amit addig művelt. Ennek az egységes vállalkozásnak a középpontjában – a Maurice Florence álnéven önmagáról író Foucault szerint – a *szubjektum* problémája áll. Amint írja, „a kérdés annak meghatározása, hogy minek kell lennie a szubjektumnak, milyen feltételeknek kell megfelelnie, milyen státuszt kell betöltenie, milyen pozíciót kell elfoglalnia a valós vagy képzeletbeli világban ahhoz, hogy ilyen vagy olyan megismerés legitim szubjektumává váljék” (Foucault DE-IV, 632.). A

megismerés szubjektumáról van tehát szó, ám nem bármiféle megismeréséről, hanem „kizárólag olyanról, amelyben maga a szubjektum a lehetséges tudás tárgya” (id. mű 633.). Foucault azokról a történeti feltételekről kíván beszélni, amelyek közepette a különböző korszakokban különféle módokon képződik meg a „szubjektum” fogalmi tartalma a reflexív hozzáférés számára. A szubjektum tehát nem adottság, vagy legalábbis nem univerzális és időn kívüli adottság, amely minden élő egyedi személy változatlan belső magjaként lenne tetten érhető. A történeti elemzés periódusonként eltérő szubjektivitás-formákat tár fel. „Összességében a »szubjektivitás« történetéről van szó, amennyiben e kifejezés alatt azt a módot értjük, ahogyan a szubjektum tapasztalatot szerez önmagáról az igazságok játékában, amelyben önmagához viszonyul” (uo.).

Ezek az idézetek nem csupán arról árulkodnak, hogy Foucault saját munkájának fókuszát a szubjektum és a szubjektivitás kutatásában állapította meg, hanem arról is, hogy szubjektum alatt nem valamiféle pszichológiai adottságot, természetes alanyi hordozót, transzcendentális alapot ért. A szubjektum, Foucault elemzéseiben, valamiféle képződmény, konstruktum, kialakított pozíció. Ez igencsak egyszerűen hangzik. Nem készen kapjuk, hanem valahogyan összerakjuk – szereld-magad szubjektivitás. Pontosan ezt az egyszerűséget kell megértenünk; és ez korántsem annyira egyszerű.

A fogalom, amit Foucault a „szubjektum” szóval jelöl nem pszichológiai, nem nyelvészeti és nem is transzcendentál-fenomenológiai adottság. Sőt, nem is adottság – túl azon, hogy mind a pszichológiai, mind a nyelvelméleti, mind a fenomenológiai koncepció belsőleg is problematikus, Foucault számára azért sem elfogadhatóak, mert így vagy úgy mindegyik adottságként, azaz készen kapott, spontán alanyiságként gondolja el a szubjektivitást. Foucault felfogásában azonban a szubjektum olyan pozíció, vagy inkább olyan pozíciók sokasága, amelyet egy korszak kulturális, diszkurzív, intézményi teljesítménye hoz létre, és amelyet individuális személyek betölthetnek. A szubjektivitás valamilyen *meghatározott* részvétel a világban, *meghatározott* hozzáférés a világhoz. Nem egyszerűen csak bennelét a világban – a nem absztrakt individuumok ugyan hol máshol lennének, mint a világban? –, hanem valamilyen kvalifikált bennelét, egy módja annak, ahogyan egy emberi individuum a világban lehet. Más megközelítésben: csak azt mondhatjuk értelmesen, hogy „*x* egy *ilyen és ilyen* szubjektum”, azt nem, hogy „*x* egy szubjektum”, aminthogy azt sem mondhatjuk értelmesen egy tárgyról, hogy „*x* egy színű”, csak azt, hogy „*x* ilyen és ilyen színű”. Emlékező szubjektum, felelős szubjektum, megfigyelő vagy megfigyelt szubjektum, önmaga előtt is rejtett gondolatokkal hadakozó szubjektum – ezek pozíciók, amik szubjektivitás-féleségeket kvalifikálnak. A személyek, az emberi individuumok aztán *betöltik* (vagy nem töltik be) ezeket a pozíciókat. De ahogyan a tulajdonságok sem egyszer és mindenkorra adott univerzálék, amelyeket az egyedi létezők instanciálnak, a szubjektum-pozíciók sem azok. A szubjektum-pozíciók események, azaz

individuális tárgyak, amelyek meghatározott körülmények között jönnek létre, maradnak fenn, tűnnek el, válnak jellemzővé vagy éppen egzotikus ritkasággá.

Most azt kell szemügyre vennünk, pontosan milyenek is azok a körülmények, amelyek között ezek a bizonyos szubjektum-események, szubjektum-pozíciók, egyáltalán a szubjektumok előbukkannak.

Szubjektum, pozíció, kijelentés

Foucault szerint a szubjektum-pozíciók diszkurzív események, amelyek kijelentések sokaságában, szervezetségében és szabályszerűségeiben állnak elő. Noha ez a megfogalmazás azt sugallja, hogy Foucault elgondolása valamiképpen a nyelvelméleti alapú szubjektum-megközelítések körébe tartozik – dacára mindannak, amit az előző fejezetben mondtunk –, a helyzet nem ez. A szubjektum-pozíciók diszkurzív származásúak, ám nem nyelvi képződmények, és szerkezetüket sem nyelvi elemzés fogja feltárni.

Gondoljunk egy étlapra, egy buszmenetrendre, egy iskolai órarendre. Ezek kétségkívül diszkurzív képződmények, van köztük a nyelvhez, a jelöléshez, a kimondáshoz, mégis markánsan eltérnek az egységektől, amik eszünkbe jutnak, ha a nyelvi megnyilatkozásokra gondolunk. Vegyük az étlap példáját. Amit a kezünkben tartunk, mindenekelőtt egy tárgy, formája általában egy kihajtható mappáé, de lehet egyszerű lap, lehet edényalátét, de lehet akár a számítógép képernyőjén megjelenő karaktersorozat is. Akárhogyan is, *ráismerünk* étlap-funkciójára, anyaga, alakja, tipográfiája oly módon lett kialakítva, hogy ne kelljen sokat töprengnünk mirevalóságán. Intézményesült formákról van szó, amelyeknek anyagi hordozója része az intézményi háttérnek. A papír, a karton, a műanyaglap vagy a virtuális sík megszabja a tartalom ismételhetőségét, aminek számát a funkció szabályozza – más egy exkluzív étterem egyedi arculatához igazodó, alig néhány példányszámban létező ételajánlat, mint egy gyorsétteremlánc milliós nagyságrendben kibocsátott menüsora. Az étlapra azért ismerünk rá, mert harmonikusan illeszkedik más megnyilatkozások sorába: a cégér feliratához, a pincér élőszóban kimondott mondataihoz, más étlapok ismert külsejéhez stb. Az anyag és a társult megnyilatkozások étlapként egyértelműsítik azt, aminek böngészésébe még bele sem fogtunk.

Az étlap tartalma természetes nyelvi jelekből – ételnevekből, időnként leírásokból – és a nevekhez hozzárendelt számokból áll. Legfeljebb elvétve találkozzunk grammatikailag ép mondatokkal. „Francia hagymaleves – 750 Ft.” El lehet persze gondolni ezt hiányos mondatként, ám a menüsor egész elrendezése (baloldalt, oszlopokban egymás alatt az ételek nevei, jobboldalt, vízszintesen az előző oszlop egységeihez igazított számok; vagyis a táblázat jól ismert geometriája működteti a szövegeképet, amelyet szélkében-hosszában be kell járnia a szemnek) egy túlbonyolított, gigantikus mondatként tenné legfeljebb egyszerre

értelmezhetővé a közlést. Nem alkotunk ilyen mondatokat. Nem mondatokkal szembesülünk tehát, de nem is logikai-szemantikai értelemben vett propozíciókkal. A „Francia hagymaleves – 750 Ft.” kifejezéspéldány nem rendel igazságértéket egy állításhoz, nem az a dolga, hogy biztosítsa a következtetési szerepet. Az átalakítás természetesen ezúttal is megoldható: egy megátalkodott logikatanár olvashatja úgy ezt a sort, hogy „létezik olyan entitás, hogy francia hagymaleves, és ez az entitás vendéglőnkben hozzáférhető, és ez az entitás 750 Ft. ellenében szerezhető meg”. De mit kezd ez a logikatanár a feljebb található „Levesek” felirattal, lejjebb az „Előételek”-kel, majd sorban az összes címsorral? Hogyan elemzi azt, hogy „A konyhafőnök ajánlata”? „Létezik olyan x , aki konyhafőnök, egyetlen ilyen x létezik, és x ajánl valamit”? – ez csaknem bizonyosan helytelen analízis volna. Még ha lehetséges volna is az étlapon szereplő összes közlést a propozíciókat kifejező jólformált formulák nyelvére lefordítani (ami fölöttébb kétséges), merőben céltalan és irreleváns vállalkozás volna ez. Olyan diszkurzív megnyilvánulással van tehát dolgunk, amely erőszak nélkül nem modellezhető sem a mondat mint nyelvtani entitás, sem a propozíció mint logikai entitás terminusaiban. Nem járunk jobban azzal sem, ha lefűjjük a port a wittgensteini nyelvjáték-pragmatika egykor uralkodó leágazásáról, a beszédaktus-elméletről. Az étlap egésze (vagy valamely kimetszett része) nem beszédaktus. Performatív beszéd az, amikor a felszolgálónak azt mondom, „kérek egy francia hagymalevest”, de az étlap sorai és oszlopai nem azok; sokkal inkább ők teszik lehetővé meghatározott beszédaktusok teljesülését.

Noha nem mondat, propozíció vagy beszédaktus, az étlap olyan diszkurzív egység, ami bizonyos tárgyi utalásokat tartalmaz, és bizonyos szubjektivitáspozíciókat jelenít meg. Mivel nem mondat és propozíció, nem jelentése, jelölete vagy referenciája van, mégis határozottan tárgyak egy kijelölt tartományához utasítja olvasóját. Ez a tárgyi tartomány változó annak függvényében, hogy milyen anyagi és milyen kapcsolódó diszkurzív közegben akadunk rá az étlapra. A „Francia hagymaleves – 750 Ft.” sor, ha egy kisvendéglőben egy valós helyzetben tűnik fel, valós, ehető, megrendelhető ételek csoportjára utal. Nem referenciája egy konkrét adag hagymaleves, a hagymalevesek ételfajtája sem, de tárgyak meghatározott minőségét határolja körül. Ezek a tárgyak ízzel, illattal rendelkező, laktató, ismert kontraktuális feltételek mellett megszerezhető, térben és időben kontúrozható dolgok. Más a helyzet, ha az étlap egy irodalmi elbeszélés szereplője: ekkor fiktív, motívum- vagy szimbólumszereppel rendelkező entitások, amelyeknek téridő-paramétereit az elbeszélés kimódolt közege szabja meg. Megint más, ha egy filozófiai tanulmány demonstratív példajaként bukkan fel, ilyenkor a tárgya egyáltalán nem valamilyen étel, nem is egy miliő ábrázoló eszköze, hanem absztrakt alakzat, amely valamilyen formai, logikai, esztétikai, lényegszerkezeti jellemzője okán kapott belépőt a szövegbe. Nem egyedi tárgyak, hanem a tárgyak felbukkanási síkja, fellelhe-

tősegi horizontja, hozzáférhetőségi profilja tárul fel az étlap mint diszkurzív teljesítmény nyomán.

Az étlap szubjektum-pozíciókat is kijelöl. Az étlap szubjektuma nem egy valós egyedi személy, nem a vendég, nem a pincér, nem a szakács, nem a tolvaj, nem a felesége vagy a szeretője. A kérdés az, hogy az emberi individuumnak milyennek kell lennie ahhoz, hogy az étlap adekvát megközelítője legyen. Egy valódi vendéglői étlap esetében ez a szubjektum hús-vér, reális fiziológiai adottságokkal rendelkező egyén. Képes a racionális döntéshozatalra, azaz viszonyba hozza egymással vágyait és anyagi lehetőségeit, kezeli és számításba veszi idejét, ízlését, pillanatnyi szeszélyeit, emlékszik kulináris múltjára. Rögzíthető tér- és idő-paraméterekkel jellemezhető, azaz ott van, ahol eledelhez juthat, és akkor van ott, amikor ez a szándéka aktuális. Vagy, ha az étlap egy irodalmi alkotás lapjain jelenik meg, akkor a szubjektuma fiktív alak, akinek tulajdonságait a szövegösszefüggés szögezi le, az étlappal való találkozás értelme az elbeszélés hangsúlyaitól függ, jelenetszerű, ideje és tere a történet idején és terén belül határozható meg. Amikor pedig az étlap egy elméleti szöveg eszköze, a szubjektum megint csak valós, de merőben irreleváns, hogy éhes-e, szereti-e a hagymalevest, mennyi pénze van, ám igencsak releváns, hogy képes a példák nyomán absztrakt szerkezeteket azonosítani, azokat egymással összevetni, következtetéseket levonni, végigkövetni egy gondolatmenetet. A szubjektivitás lehetséges megnyilvánulásai ezek, nem pszichológiai, nyelvészeti vagy transzcendentális alanyi helyzetek, hanem kiporciónzott szubjektum-pozíciók, szerepek, a világban létezés kvalifikált módozatai, amit az individuális személyek meghatározott szituációkban betölthetnek.

Meghatározott, intézményileg rögzített anyagság és ismételhetőség, más megnyilatkozások kapcsolódó tere, tárgyi sík és a lehetséges szubjektumok pozíciói – ezek a paraméterek jellemzik az étlapokat, és végig lehetne gondolni őket a buszmenetrendek, az iskolai órarendek, a telefonkönyvek és más hasonló diszkurzív egységek kapcsán is. Foucault más példákat hoz, ő diagramokkal, egyenletekkel, egy matematikai bizonyítás lépéseivel, ismert logikai-nyelvfilozófiai példamondatokkal, híres regények kezdősoraival, gépírás-tankönyvek karaktertáblázataival és más effélékkel hozakodik elő. Bármelyik példa megfelelő, bármelyik végig gondolható. Általuk Foucault egy nagy volumenű filozófiai program végrehajtásának kezdőlépéseit teszi meg. Ez a program az általa *archeológiának* nevezett kutatási perspektíva alapvető elemzési egységeit határozza meg, amely egységek azonosításához, mint mondja, el kell szakadni a nyelvi és nyelv-elméleti analízisek ismert kategóriáitól (mondat, propozíció, beszédaktus), hogy valami másik, talán elemibb és alapvetőbb kategóriát körvonalazhassunk. Ez az új elemzési kategória a diszkurzív gyakorlatok, a diskurzus mint szervezett beszédmegnyilatkozás összetevőit individuálja. Foucault *kijelentésnek* (*énoncé*) nevezi ezeket az összetevőket, és *A tudás archeológiája* középső részét szenteli meghatározásuknak (TA 101-171.).

A kijelentések, metafizikai státuszukat tekintve, valós individuumok, megint csak: események – Foucault teljesen konzekvensen ekként rögzíti őket. A diskurzus realitása, amelyből a szubjektum pozíciói és a tárgyak felbukkanása következik, kijelentés-eseményekből áll. Minden kijelentéshez hozzátartozik anyagi és intézményesített hordozója, ami megszabja, miképpen bukkanhat fel, miféle szabályok szerint ismétlődhet. Nem feltétlenül ismétlődik aktuálisan; egy előszóban, társalgási kontextusban elhangzó kijelentés, amelynek anyaga a beszédhang, lehet egyszeri, illanó. De Foucault-t jobban érdeklik azok a kijelentések, amelyek regulázott újraelőfordulásaikkal egy diszkurzív szerkezet, egy rend megállapítóiként funkcionálnak. A kijelentések más kijelentések közegében fordulnak elő, részei más kijelentések sorozatának, ismételnak, alkalmaznak, igénybe vesznek más kijelentéseket, megelőlegeznek, felülírnak, kizárnak másokat, vagy éppen azonos státuszban vannak velük. „Nem létezik általában vett kijelentés, szabad, semleges és független kijelentés” (TA 128.), csak azáltal ismerünk fel valamit kijelentésként, hogy vele együtt működik a társult diszkurzív események sokasága. Ezzel Foucault választ ad Putnam híres kérdésére, hogy a homokba véletlenül Winston Churchill nevét író hangya nyoma miért nem tekinthető referenciával rendelkező közlésnek (Putnam 1981.). Foucault szerint nem azért, mert a hangyának és művének nincs oksági kapcsolata Churchillel, hanem azért, mert nem létezik az az intézményesen szerveződő társult diszkurzív tér, amelyben egyáltalán felmerülhetne a rajzolat referencialitásának kérdése. Más szóval, a diszkurzív környezet szabja meg, hogy egy nyelvi vagy szimbolikus egység *lehet-e* valamire referáló proposíció, valamit kifejező mondat eleme. A kijelentés tehát a diskurzus egysége, de megint csak nem olyan módon, ahogy az atomi mondat eleme a kompozicionális elemzésnek. A kompozicionalitás elve nem alkalmazható minden további nélkül a foucault-i kijelentésre. Nem lehet azonosítani egyedi, atomi, elemi kijelentéseket függetlenül minden másától, attól is, hogy vannak-e még más kijelentések a világban, és nem lehet megtenni, hogy az azonosítás és megfelelő elemzés után apránként rakjuk össze az elemi kijelentésekből az összetetteket, majd a diszkurzív képződményt. Azért nem lehet ezt megtenni, mert mindig már egy egész kompozícióval, egy diszkurzív *Gestalt*tal van dolgunk.

A tárgyi mezők és a szubjektum-pozíciók a kijelentések függvényei. A tárgyak a kijelentésekhez képest roppant változatos módon bukkanhatnak fel, de mindig eldől az, hogy reálisak vagy irreálisak, hogy mérhetőek e szokványos mértékekkel, hogy a kimondáshoz képest milyen idősíkon helyezkednek el. A realitás, a hely és az idő paraméterei a szubjektum-pozíciók kiosztását is jellemzik. A személyek, akik betölthetik a kijelentés szubjektumának szerepét, szintén lehetnek fiktív, valós vagy ideális személyek, mindig meghatározódik, hogy hol kell helyet foglaljanak (a tárgyi síkon belül, kívül, milyen térben, milyen helymeghatározó viszonylatok között), mikor, miféle időben jelennek meg a tárgyakhoz képest,

egyidőben velük, megelőlegezve őket, esetleg utólag, felidézve jelenlétüket. Mindenütt, ahol mondat, propozíció vagy beszédaktus van, kijelentés is működik – mivel a kijelentés szükséges feltétele ezek létezésének – habár nem mindenütt van mondat, propozíció vagy beszédaktus, ahol kijelentés – mivel a kijelentés nem elégséges feltétele ezeknek, és ahol a nevezett diszkurzív egységek előfordulnak, ott valamilyen szubjektum-pozíció is megképződik. *Valamilyen* szubjektum-pozíció, hiszen a kijelentések meghatározzák azt, miféle szubjektum léphet velük működésbe. Egy életrajzi megnyilatkozás a múlttal rendelkező és arra emlékező szubjektum lehetőségét hordozza, egy formális bizonyítás a racionális és áttekintő szubjektumét, egy rendelet kihirdetése a szabályok megállapításának pozíciójában lévő szubjektum ténykedése, a pontos idő megkérdezése a mérhető idejével reflektív viszonyban álló és azzal gazdálkodó szubjektum megnyilvánulása és így tovább. A kijelentések események, az általuk működtetett szubjektum-pozíciók pedig *lehetséges* események – valakinek úgyszólván bele kell állnia a kijelentésbe, be kell töltenie az általa felkínált helyet, hogy a kijelentés működjön és a szubjektum pozíciója előálljon. A kijelentés szubjektuma „nem egyéb meghatározott és üres helynél, amelyet különféle egyének tölthetnek be” (TA 122.). Ez azt jelenti, hogy az emberi individuum, az egyedi személy mint olyan nem szubjektum, hanem az a valami, ami szubjektum lehet, amikor egy kijelentés alanyává válik. Lennie kell valamilyenné, tekintenie kell önmagát valamilyennek vagy másoknak kell őt olyannak tekinteniük, és akkor tölti be egy kijelentés szubjektumának pozícióját. A betöltődés aktualizáció, a szubjektum, egy bizonyos szubjektum – és nem egy személy – létrejötte. Határesetként Foucault megemlíti a logikai igazságokat kifejező kijelentések szubjektumának példáját (TA 120.). Az olyasféle kijelentések esetén, mint „két mennyiség, amely egyaránt egyenlő egy harmadikkal, egymással is egyenlő”, ha azt az azonosság tranzitivitásának logikai igazságaként értjük, „akkor a kijelentés alanya tökéletesen semleges, időtől, tértől, körülményektől független, bármely nyelvi rendszerben és bármely írásos vagy szimbolizációs kód szerint is önmagával azonos pozíció, amelyet bármely egyén elfoglalhat” (TA 120-121.). És noha ezt Foucault nem teszi hozzá, de következik abból, amit mond, az ilyen kijelentés tárgya is bármilyen tárgy lehet, fiktív vagy valós, időbeli vagy időtlen, térbeli vagy téren kívüli – a tárgyi mező ez esetben az egész világ, kvalifikálatlanul, mert a kijelentés mindenre és mindenkor érvényes, mindenből következik, mindenkor áll. De leszámítva a szubjektum és a tárgy eme nullfokát, a kijelentések kondicionálják a szubjektivitás formáit.

Számolhatatlanul rengeteg szubjektum-pozíció kerül forgalomba a kijelentés-események megtörténtével. A szubjektumot elgondolni, státuszáról számot adni, elemzésekbe bocsátkozni létmódjáról, jellegzetes viselkedéseiről, pszichológiai, episztemológiai, metafizikai szerkezetéről nem azt jelenti, Foucault szerint, hogy felmérjük önátélésünk típusos variánsait, elménk vagy tudatunk spontán adottsá-

gait, megismerésünk pusztá létezésünk által adott belső forrásait, hanem abban, „hogymeghatározzuk a pozíciót, amelyet bármely egyén betölthet vagy szűk-ségképpen betölt ahhoz, hogy a kijelentés alanyává legyen” (TA 123.).

A kijelentések elmélete jog szerint alapvető és univerzális filozófiai elmélet, amely *minden* nyelvi megnyilatkozásra érvényes, az élőbeszédtől a tudományos értekezéseken át az irodalmi fikciókig és a hivatalok protokolljaiig. Azonban Foucault nem dolgozta ki ennek az elméletnek az összes alkalmazását, csak bizonyos területek érdekelték. Összességében megállapítható, hogy létező formájában ez az egész inkább amolyan elmélet-kezdemény, homályosságokkal, tisztázatlan pontokkal. Helyenként Foucault nem kellően határozott (például a beszédaktusok és a kijelentések elhatárolásakor – vö. Dreyfus – Rabinow 1982.), időnként technikai hibát vét (például a propozíciókat egyes helyeken összekeveri a propozíciókat *kifejező* formulákkal), és van egy lényegi pont, amit teljes egészében kidolgozatlanul hagy. Ha a kijelentések események, azaz konkrét tér-időbeli individualitások, akkor milyen értelemben mondjuk azt, hogy az események tárgyi síkokat és szubjektum-pozíciókat *hoznak működésbe*. Vagyis pontosan miféle következmény-viszony van egy kijelentés és a tárgyai és szubjektumai között. Bizonyosan nem *tartalmazás*, a kijelentés-eseménynek nem részei ezek a paraméterek, nem találjuk meg őket effektíve *bennük*. Nem is oksági viszony ez; az étlap mint kijelentés nem *oka* annak, hogy kalkulálok a gusztusommal, az időmmel és a pénzemmel. És nem lehet logikai implikáció sem, legalábbis a szokványos módon, az igazságfüggvények logikájával nem, hiszen igazságértéke a propozícióknak lehet, így azok állhatnak következmény-relációban más propozíciókkal. A kérdést Foucault olyan metaforákkal intézte el, hogy a kijelentések *kapcsolatban állnak* tárgyaikkal és szubjektumaikkal, *működésbe hozzák* azokat, *azokról beszélnek*, azok a *témájuk* (*il se rapporte; mettre en jeu; ce dont il parle; son thème*). Igazi filozófiai mestermunka volna ennek a viszonynak a pontos kifejtése, egyfajta „természetes következmény” fogalmának a kidolgozása. Ezt azonban Foucault nem vitte véghez, és tudatában is volt annak, hogy nem állt elő kompakt teoretikus teljesítménnyel. „Látható ugyanakkor az is, hogy nem egy elméletet fejtek itt ki a szó szoros és erős értelmében: bizonyos számú axióma alapján levezetni egy elvont modellt, amely meghatározhatatlan számú empirikus leírásra alkalmazható. Ha egyáltalán lehetséges ilyen épületet megkonstruálni, ennek még nem jött el az ideje.” (TA 148.). Ami azt illeti, az az idő nem jött el soha. Arra a nagyszabású filozófiai ötletre, amit *A tudás archeológiája* és egy-két azidő tájt írt tanulmány felvázolt, mindvégig a következő maradt érvényben: „Nem úgy tekintem, hogy felépítettem egy szigorú elméleti modellt, hanem hogy felszabadítottam a leírásnak egy összefüggő területét, s ha modelljét nem készítettem is el, legalább megnyitottam és előkészítettem a lehetőségét, már ha sikerült »rövidre zárnom a kört« és megmutatnom, hogy a beszédképződmények elemzése a kijelentésnek a maga sajátosságában való leírása köré épül fel.” (TA 148-149.)

Foucault-t jobban foglalkoztatta az elmélet-kezdemény alkalmazása, mint technikailag precíz kimunkálása. Az alkalmazás pedig, sajátos módon, *A tudás archeológiája* előtt megírt szövegek, különösen *Az őrület története*, *A klinika születése* és *A szavak és a dolgok* végeztek el, nem általában a kijelentésekre, még csak nem is általában a szubjektum pozícióira irányult, hanem meghatározott kijelentés-fajták és az általuk generált tárgyi- és szubjektivitás-mezőik szerkezetére. Foucault-t az érdekelte, hogyan megy végbe az emberi lények megismerésének tudományosan kodifikált, tehát a tudás diszkurzív rendjébe tartozó eseménysorozata, miképpen képződnek olyan tárgyak, mint az elmebetegség, egyáltalán a betegség, a munka, az élet, a nyelv, vagyis miképpen válik az ember, alapvetőnek tekintett megnyilvánulásaiban az emberi megismerés tárgyává, és milyen szubjektumok lehetőségei jönnek létre ebben a folyamatban.

A ritkítás szabályai

A kijelentések megjelenési formái tehát alá vannak vetve egy bizonyos szabályrendnek, más kijelentésekhez mindig meghatározott módokon kapcsolódnak, ám egyszersmind konkrét anyagi létezés jellemzi őket, amely egyben az ismételhetőségüket is lehetővé teszi. Ezt a konkrét anyagi létezést azonban a véletlen és az esetlegesség övezi: a tábla amelyre egy házirend kifüggesztésre kerül, a nyelv amelyen egy felszólítás elhangzik, a grammatika amely egy tiltás megszóvegezésének terjedelmét szabályozza, vagy a tinták, kréták, grafitok felhasználásának konkrét gyakorlatai, amelyek a kijelentéseknek látható formát kölcsönöznek. Nem létezik a „*kijelentés*”, mint ahogyan nem létezik a „*szubjektum*”, s a „*tárgy*” sem. Konkrét, elhangzott, leírt, rajzolt, festett stb. kijelentések vannak, hasonlóan a tárgyi és a szubjektum-pozíciókhoz, amelyek aktualizációi mindig esetlegesek ahhoz a vonatkoztatási síkhoz képest, amelyen betöltődnek. A szerző-funkció például soha nem egy valós személyre utal, hanem többféle én kibontakozását teszi lehetővé és többféle szubjektum-pozíciót létesít, amelyeket a legkülönbélebb egyének tölthetnek be. (MSz 131.) A konkrét elemzések szintjén ezek a betöltött szerző-pozíciók egyszerre jelenítik meg a lehetséges pozíciók létesüléseinek szabályait, azt a konfigurációt amely a létesülések összességét jellemzi, a szóródások, a ritkulások és a megvalósulások eseményeinek artikulációját a kijelentések révén, valamint az aktualizációk olyan sorozatait amelyek a megvalósulások egyedi jellemzői között fennálló viszonyokat rendszerezik. Az *archeológia* ebben az összevetésben a konstitúció, azaz a rend alakzatainak történeti és episztemológiai lehetőségfeltételeit vizsgálja, míg a *genealógia* azoknak a gyakorlatokként felfogott elrendeződéseknek az elemzése, amelyek a szavak és a dolgok között folyamatosan képződnek. Tehát, mint Foucault írja, „a diskurzus egyrészt nyelvészeti tényezők szabályozott együttese, egy másik szinten azonban polemikus és stratégiai tényezőké.” (IF, 7.)

Úgy tűnhet, hogy a kijelentések szintjén lehetetlen lenne a polémiát, a stratégiát és a harcot elemezni, hiszen az archeológiában mindig a már létrejött és megképződött viszonyok, vagyis a szavak és a dolgok közötti episztemikus elrendeződések feltárásáról van szó. A kijelentések kapcsolódási vagy szóródási szabályai tehát csak egy zárt halmazként felfogott konfiguráció keretein belül elemezhetőek. Ez a zárt rendszer az *archívum*, vagyis mindazon elemek összessége, amelyek *kijelenthetőek*, azaz „a kijelentések kialakulásának és átalakulásának általános rendszere”. (TA, 169.) Az archívum stratégiai elemzésének három szintjét határozza meg Foucault. (TA, 86.-95.)

Először is a beszéd lehetséges töréspontjait azonosíthatjuk, amelyeket az elemzés szintjéhez mérten összeegyeztethetlenségi, egyenértékűségi vagy összekapcsolódási pontokként jellemezhetünk. Az összeegyeztethetlenség különböző kijelentéssorozatokhoz tartozó kijelentések egyazon beszédképződményen belüli megjelenésére utal. Az egyenértékűség két összeegyeztethetetlen elem együttes jellemzését teszi lehetővé azáltal, hogy kimutatja képződési szabályaik, megjelenési feltételeik és a kijelentések populációjában való elhelyezkedésük azonosságát. Az egyenértékűség teszi lehetővé, hogy az összeegyeztethetetleneként azonosított elemek ahelyett hogy koherenciahiányt képeznének, választási lehetőséget kínálnak fel a beszéd számára. Végül a rendszerezés összekapcsolódási pontjaiként ezen elemek az előző szinteken leírt szóródásokban lokális koherenciákat létesítenek, tárgy- és kijelentés-sorozatok egymáshoz rendelését teszik lehetővé.

Másodsor, a lehetséges tárgy- és szubjektum-pozíciók nem mindegyike töltődik be ténylegesen, és nem mindegyik lehetséges konfiguráció jön valóban létre. Vannak olyan kijelentéshalmazok, amelyek bár megjelenhettek volna, mégsem valósultak meg. Ahhoz, hogy azokkal a választásokkal számot vethessünk, amelyek a megvalósulásokat megszervezték, a döntéshozatal aktusait kell leírnunk. Az egyenértékűségek révén létrejött választási lehetőségek megvalósuló és meg nem valósult kijelentéssorozatok meghatározását teszi lehetővé. Az archeológiai elemzés szempontjából a hangsúly azon van, hogy hogyan tudjuk a lehető legpontosabban meghatározni azokat a választásokat, amelyek a megvalósult kijelentés-sorozatok kiindulópontjaivá váltak, illetve ezzel összefüggésben elkülöníteni mindazon elemeket, amelyek e ténylegesen megvalósult sorozatokat alkotják. A *beszédkonstelláció ökonómiájának* tanulmányozása a megvalósult kijelentéssorozatok, regionális koherenciák, diszkurzív alhalmazok stb. egymáshoz való viszonyainak elemzését jelenti. Tehát egy beszédkonstelláció az abban megállapított stratégiai választások rendszeréből fakadóan lényegileg hiányos, azaz ritkított, és ez a hiány teszi lehetővé a beszédkonstellációk stratégiai működését.

Végül harmadszor, meg kell határozni azt a funkciót, amelyet a vizsgált beszéd a nem-diszkurzív gyakorlat mezején betölt. Ez az a terület, amely

voltaképpen az archeológiai elemzések határköveit jelöli ki, s amely egy másfajta vizsgálódás számára szab irányokat. A nem-diszkurzív gyakorlatok és a beszéd szabályszerűségei között felállítható viszonyok formális struktúrája utat nyit azoknak a polemikus és stratégiai tényezőknek a leírása felé, amelyeket korábban a diskurzusnak mint szabályozott elemek együttesének a konstitutív mozzanataként azonosítottunk. A beszédhez rendelődő tulajdonjog, a kijelentésekhez való hozzáférés, a beszédek használatának és alkalmazásának gyakorlatai az intézményekben, vagy a beszédhez kapcsolódó korlátozó és szabályozó gesztusok a hatalom megannyi formájaként a ritkítás elveivé válnak (DR). A beszédnek a vágyhoz való viszonya szintén ide tartozik, azaz a beszéd és a tiltás, vagy a beszéd és a gyönyör között kiépülő bonyolult viszonyok.

Az elemzésnek ez a három szintje teszi lehetővé a beszédképződmények egyedi elkülöníthetőségét, és az azokban megjelenő viszonyegüttesek vizsgálatát. A beszédképződményekben feltárható stratégiai döntések nyomán a diskurzus elemzése különböző, ám egymással függési viszonyban álló szintekre bontható. A döntések töréseket hoznak létre, hiszen nem egyaránt lehetséges minden szubjektum-pozíció, és a kijelentések bizonyos módjai ki vannak zárva. Ráadásul e szintek hatnak is egymásra, mivel ha adva van a pozíciónak az a történetileg vagy episztemikusan lehetséges köre, amelyet az alanyok elfoglalhatnak, akkor az bizonyos kijelentések kizárását is jelenti. Ha nem lehetséges olyan szubjektum, aki egy adott kijelentés alanya lehetne egy adott konstellációban, akkor az adott kijelentés nem képezheti részét a beszédképződménynek. Ugyanígy, bizonyos kijelentések létesülését a konstelláció formális szerkezete határozza meg, vagyis a szubjektum lehetséges pozícióinak egy részét kizárja a kijelentések előfordulásainak és egymáshoz kapcsolódásainak általános szabályrendszere. Egy adott beszédképződményen belül tehát lehetetlen bizonyos alanyi pozíciókat elfoglalni az aktuálisan betölteni, míg más pozíciók egészen egyszerűen nem léteznek. A kizárásoknak és ritkításoknak ez a működése biztosítja a diszkurzív képződmények elkülöníthetőségét és belső koherenciáját, méghozzá azoknak a kölcsönös függési viszonyoknak a révén, amelyek a lehetséges szubjektum-pozíciók és a tárgyak előfordulásai között épülnek ki. Foucault saját korábbi elemzéseiből hoz példákat az elmondottakra: „ha például adott az a képzési rendszer, amely a 18. században a természettörténet tárgyait hozza létre (úgy mint jellegzetességeket hordozó és következképpen osztályozható egyedeket; mint variálható szerkezeti elemeket; mint látható és elemezhető felületeket; mint folyamatos és szabályos különbségek mezejét), akkor a kijelentés bizonyos módjai ki vannak zárva (mint például a jelek megfejtése), míg mások elfogadottak (mint például egy meghatározott kód szerinti leírás); hasonlóképpen, ha egyszer adva vannak azok a különféle pozíciók, amelyeket a beszélő alany elfoglalhat (mint közvetítő eszközök felhasználása nélkül szemlélő alany, mint olyan alany, aki az érzékelhető sokaságból egyedül a szerkezeti elemeket választja ki, mint olyan alany, aki ezeket az elemeket kódolt

nyelvre írja át stb.), akkor a kijelentések közti együttélések közül bizonyos számú lehetőség ki van zárva (mint például a már elmondottak tudós újjáélesztése, vagy egy szakrális szöveg ezegetikai magyarázata), és vannak mások, amelyek lehetségesek vagy megköveteltek (mint például a tökéletesen vagy részlegesen analóg kijelentéseknek osztályozó táblázatban való elrendezése). A szintek tehát egymáshoz képest nem szabadok, és nem valamely korlátlan autonómia szerint fejlődnek ki: a tárgyak elsődleges elkülönülésétől a beszédstratégiák kialakulásáig a viszonyok egész hierarchiája létezik.” (TA 95-96.)

Térjünk most vissza a beszédképződmények stratégiai elemzésének harmadik szintjéhez. A hatalomról szóló elemzések kiindulópontja az a felismerés, hogy egyetlen szubjektum, vagy szubjektum-pozíció sem írható le önmagában. A szubjektum-pozíciók mindig más szubjektum-pozíciókkal járnak együtt, s egy meghatározott viszonyegyettes teszi lehetővé felbukkanásukat. A kijelentések által megszervezett diszkurzív mező nem csak ritkítja a lehetséges szubjektum-előfordulásokat, hanem a lehetséges szubjektumokat mint funkciókat egy bonyolult szabályozási hálóban helyezi el. Egy adott szubjektum létesülésének megvannak a maga episztemológiai, történeti, térbeli, fizikai, és pozicionális esetlegességei. A lehetséges szubjektum-pozíciók felől tekintve, vagyis a diskurzusanalízis alapján ez a ritkítás szabályait jelöli, azonban ugyanezek a meghatározottságok a ténylegesen és aktuálisan betöltött szubjektum-pozíció saját reflexiójának tárgyaként korlátozottságok, tiltások, előírások, vágyak, stb. formáiként jelennek meg. Az objektiváció rendjei alkotják a individuumok sajátos meghatározottságait. Az élet, a munka, a nyelv, a börtön, vagy az őrlület története a szubjektumok (pontosabban a szubjektum-események) meghatározott rendekbe való illeszkedésének története egyfelől a kijelentések konstellációinak, másfelől pedig a nem-verbális gyakorlatok intézményesüléseinek objektivált megjelenésein keresztül. A meghatározottságok, azaz a ritkítás eseményeinek aspektusából a szubjektumok egymás közötti viszonyainak objektivációi a hatalom, az elnyomás, és az irányíthatóság terminusaiban írhatóak le, míg a ritkítás ezen eseményeinek szubjektivációk meghatározott sorozataként való megragadása különböző morális viszonyok genealógiájaként tárható fel (legalábbis a 17. századtól ez a helyzet). Az objektivációk és a szubjektivációk egymással korrelatív sorozatainak konstellációit nevezi Foucault *problematizáció*nak (DE-IV 668-678.). A problematizáció meghatározott kijelentések olyan sorozata, amely egy problémának egy kijelentésben való megjelenéséből indul ki, és azoknak a diszkurzív és nem-diszkurzív manővereknek az összességét jelöli, amiknek révén az adott kijelentéssorozathoz tartozó szubjektum-pozíciók viszonyokat létesítenek a szintén ehhez a kijelentéssorozathoz tartozó tárgyi mezővel. Ilyen például a testek büntethetőségének vagy a gyermekek szexuális fejlődésének problémája. Ezekben a leírásokban nem kizárólagosan egy *episztémé* általános rendjére vagy a beszédképződmények strukturális funkcióira vezet vissza Foucault a beszédgyakorlatokat, tehát az általános és formális

lehetőségfeltételek, illetve a bennük megjelenő funkcionális rend feltárása mellett az adott problémához tartozó kijelentéssorozat más aspektusai (az én, a mások, az ökönomia, az igazság, a hatalom) is megjelennek.

A hatalom

Az őrületre, a munkára vagy a szexualitásra vonatkozó beszédek egysége nem az őrületnek mint tárgynak a létezésén alapul, hanem azon szabályok összjátékán, amelyek egy adott időszakban lehetővé teszik meghatározott tárgyak felbukkanását, valamint lehetővé teszik az e tárgyakról szóló különféle leírásokat, és az azokhoz kapcsolódó szubjektum-pozíciókat. Minden lehetséges szubjektum-pozíció betöltődése, azaz aktualizációja, egy individuum által történik, aki alá van vetve a normatív viselkedés szabályainak. A viselkedés normatív szerkezete és a lehetséges tudás formái így együttesen határozzák meg a tárgyak felbukkanásának konkrét módjait. Az archeológiai elemzések épp ezért a beszédképződmények általános és formális struktúráit, azaz a tudás episztemikus szerkezetét igyekeznek meghatározni, míg a hatalom genealógiai elemzése a konkrét tárgyak vizsgálatából indul ki, és kettős célkitűzése van. Egyrészt, ellentétben az archeológiával, a tárgyakat a maguk konkrét megjelenésében vizsgálja, és a róluk szóló diskurzusok révén próbálja meg lokalizálni azt a tárgyi mezőt amelyhez tartoznak, majd a minél közelebbi tárgy-rokonságok, meghatározása alapján következtet vissza azokra a kijelentés-eseményekre, melyeket a tárgyak öveznek. A konkrét, valós tárgyak azonban a megismerés szempontjából olyan tárgyakkal is egy tárgyi mezőn osztoznak, amelyek aktuálisan soha nem léteztek, pusztán virtuálisan várták soha meg nem történt betöltődésük. S itt jelenik meg a genealógia másik feladata, a ténylegesen betöltött tárgyi pozíciók anyagi esetlegességének történeti vizsgálata, valamint egy adott tárgyi mező betöltődött és virtuális pozícióinak összehasonlító elemzése.

A genealógia tehát a diszkurzív gondolkodás-tárgyak alakulását övező anyagi esetlegességek feltárása, és az azokra irányuló objektivációk sorozatainak leírása, vagy úgy is mondhatjuk, hogy a tárgyak kulturális biográfiája. Ennek a logikának a mentén a genealógia a tárgyakra vonatkozó tudás történeti alakulását is láthatóvá teszi. Az, hogy mikor mit tartottak igaznak egy adott tárgyról, a genealógia szempontjából a beszédképződményekhez tartozó szubjektum- és tárgyi pozíciók korlátozásainak módjaként írható le, méghozzá a tudás vonatkozásában. A tudás nem más, mint egy adott tárgyhoz kapcsolódó diszkurzív mező elemeinek meghatározott elrendeződése, vagy másképpen azon szabályok összjátéka, amelyek lehetővé teszik a tárgyak felbukkanását. A tudás mindig korlátozó, tiltó és szabályozó funkcióval bír s így a hatalom szinonimájaként írható le.

A tudáshoz hasonlóan a hatalom nem valamilyen birtokolható képesség, nem valamilyen jog, amely megillet valakit vagy átruházható lenne egyik emberről a másikra. A hatalom egy név, amely az individuális személyek szubjektumokként

való elrendeződésével kialakuló viszonyokat jelöli. Hatalmi effektus egy házirend, amely egy iskola diákjainak napi rutinját szabályozza, ahogyan a jogszabályok is, vagy egy tudományos értekezés a hisztériáról, hiszen az éppúgy alávetheti, korlátozhatja és szabályozhatja a szubjektivitás bizonyos aspektusait, ahogyan egy csatában felharsanó trombitaszó vagy egy bírósági ítélet teheti. A hatalom egyszerre konstituálja a gyakorlatokat és azok korrelátuma, mivel egyszerre jelöli a gyakorlatot lehetővé tévő és az azt kiváltó viszonyegyüttest, valamint azokat a hatásokat, amelyeket kifejt, illetve elszenved. A hatalom annak a konkrét konstellációnak a megnevezése, amely egy esemény megjelenését övezi.

A hatalom mindig perspektivikus mivel szinguláris eseményekhez kapcsolódik, intencionális mivel más eseményekkel interferál, de nem szubjektív, mert nem egy szubjektum pozíciójának, hanem az események pluralitásának függvénye. A hatalmat épp ezért a gyakorlat, s nem a szándék felől kell vizsgálni Foucault szerint (MF 322.) A hatalomról szóló elemzéseket egy olyan nagyszabású, és egyre izgalmasabbá váló gondolat kísérletként foghatjuk fel, amelynek középpontjába az alávetés materiális instanciáinak a szubjektumok tényleges konstitúciójaként való elgondolását állította Foucault.

Az igazság

Mivel a hatalmi szabályok a társadalmi rendeknek (jog), a viselkedés struktúrájának (normalitás), és a megismerésnek (reflexió) a viszonyai közé helyezik a szubjektum konstitúcióját, így a hatalom gyakorlása mindig együtt jár az igaz diskurzusok valamifajta ökonómiájával. A diskurzus az a hely, ahol az igazságok tudássá szerveződnek, míg az igazság első megközelítésben olyan megállapításokat jelöl, amelyek a tudás történeti lehetőségességének, a viselkedés általános szabályrendszerének és az ezekre vonatkozó megismerésnek a viszonyait írják le. Egymásnak ellentmondó megállapítások ugyanúgy igazak lehetnek, mivel az igazság nem egy általános és érvényes tudásra, hanem a különböző tudások egymáshoz való viszonyaira vonatkozik. Darwin megállapításai az orchideákról ugyanúgy igaz kijelentések meghatározott csoportját jelölik, mint az azt ért kritikák. Az igazság voltaképpen nem más, mint a problematizáció megjelenése a maga konkrét, diszkurzív gyakorlataiban. Az igazságok ebben a konstellációban az elemek közvetlen, azaz lokális kapcsolódási pontjait határozzák meg. Az igazságok a diszkurzív gyakorlatok révén tudássá szerveződnek, s ez a tudás maga is igazság-effektusokat hoz létre az adott diszkurzív mezőben. A szerveződési szabályoknak ez az összjátéka nevezhető tudás/hatalom-nak, hiszen az igazságok és a tudás megképződésének ugyanúgy megvannak a maga történeti és szituatív feltételei mint bármely más eseménynek. Következésképp az azt övező aktualizáció a hatalom működés módjának is függvénye. Emellett egy igazság mindig csak más igazságokkal együtt értelmezhető. Az igazságok egymás közötti viszo-

nyai alá- és fölérendelődések bonyolult összjátékaként jelennek meg. Egy igazság mindig hatalmi effektusokat működtet, és megfordítva, a hatalmi effektusok mindig igaz diskurzusokhoz kapcsolódnak, és azokat szabályozzák.

Kései gondolkodásában Foucault a szubjektum-pozíciók történeti esetlegességeire helyezi a hangsúlyt. Ezek a vizsgálódások önmagunk kritikai és egyben történeti-ontológiai analíziséhez szolgálhatnak alapul. Az igazság, a tudás és a hatalom nemcsak új tárgycsoportokat hoznak létre, hanem a szubjektivitás lehetséges formáit is szabályozzák. A jogszabályok, tudományos értekezések, vallási előírások, felügyeleti, orvosi, pszichiátriai gyakorlatok, a gyárak, iskolák, fürdők előírásai az ott lévők számára, a családi, szexuális vagy baráti kapcsolatok általános sémái mind a lehetséges szubjektum-pozíciók ritkítási műveletein alapulnak. Egy gyártósori munkás soha nem önmaga szubjektumaként eszmél magára reggeli eligazításon, hanem elfoglal egy lehetséges szubjektum-pozíciót saját maga számára (azzal a megköttéssel, hogy nincs olyan valaki, aki elfoglalhatna egy pozíciót, hanem a pozíciók betöltődése egyszerűen csak megtörténik, nem akarja, vágyja, vagy eléri azokat valaki, hanem ebben az eseményben válik valakivé). Hatalmi effektusokat működtet, mivel betölt egy pozíciót, mások számára hozzáférhetlenné téve azt. A betöltött pozíció részét képezi egy viszonyegyüttesnek, és meghatározza a konstelláción belüli lehetőségeket az egyén számára. Kijelöli az igaz megállapítások azon csoportját, amely ehhez a szubjektum-pozícióhoz tartozik, egyúttal lehetőséget biztosít a pozíciót jellemző hatalmi potenciál révén igazság-effektusok előállítására.

A munka szubjektumához hasonlóan (amely tehát egy konkrét tevékenység, az ahhoz tartozó viselkedés formái, a jogi és intézményi előírásokban rögzített szabályok, a többi munkással való kapcsolatok, és az esetleges reflexív műveletek szubjektumainak egy eseményben való megjelenése) a megismerés szubjektuma is a tudás és a hatalom által jellemezhető konstellációk részét képezi. Minden betöltött, azaz aktualizált szubjektum-pozíció meghatározott viszonyok sokaságába kerül a többi szubjektum-pozícióval; e viszonyok pedig hatalmi viszonyok.

Parrészia

A szubjektivitás nem feltétlenül temetkezik passzivitásba. Ahogyan a fizikai esetlegességek megjelenése effektusokat hozhat létre a beszédképződményekben, ugyanúgy a kijelentéseknek is elkülöníthetjük egy olyan speciális csoportját, amelyeken keresztül a meghatározatlanság és a kockázat a szubjektiváció konstitutív mozzanataivá válhatnak. Amikor egy tárgyi pozíció betöltődik, a betöltődés eseménye elválik attól a kijelentéstől, amely magának a pozíciónak a kiosztását meghatározta. Az aktualizáció új kijelentésesemények sorozatának a lehetőségét teremtheti meg, de ugyanígy bele is simulhat a kijelentések előzetesen meghatározott rendjébe. A késő délután elsötétedő égbolt egy jól meghatároz-

ható és előzetesen adott kijelentéssorozat keretei között értelmezhető alkonyatként, azonban egy vulkáni hamufelhő első jeleként olyan effektusokat vezethet be a diszkurzív mezőbe, amelyek megváltoztatják a beszédkonstelláció ökonomiáját és annak stratégiai működését, szélsőséges esetben pedig akár kijelentések új csoportját is játékba hozhatják.

A szubjektum-pozíciók hatékonysága azoknak a verbális és nem-verbális gyakorlatoknak a függvénye, amelyek révén az individuumok tevékenységei megszerveződnek. Az ébredés, az alvás, az evés, vagy a mozgás tevékenységei teljesen más gyakorlatok kiképződéséhez vezetnek egy börtönben, mint egy iskolában. Maguk a különféle gyakorlatok azonban ugyanannak a tudásnak vagy rendnek a szerkezeti elemei, és mint ilyenek egy történetileg meghatározott szituáció határai között a lehetőségesség ritkítási manővereinek tekinthetők.

Többszörös elmozdulás van tehát a transzparens fenomenológiai leírásokhoz képest. Egyrészt az episztemikus (és szűkebb értelemben az institucionális) pozíció meghatározottsága a szubjektivitás minden képességét már eredendően egy ritkítási folyamat következményeként teszi lehetővé, azaz minden szubjektum-pozíció koherens és konstitutív eleme a hiány. Másrészt, az aktuálisan betöltött pozíciók még az episztemikus szinten egyáltalán lehetséges megismerési kapacitáshoz képest is korlátozott forrásokat biztosítanak. Harmadszor a betöltött szubjektum-pozíciók olyan rendbe illeszkednek amely nem egy szubjektum transzcendentális evidencialitásának teljesítménye, hanem az események formációinak, és a pozíciók aktualizációjának pillanatnyi állapota. Végül pedig a szubjektum-pozíciókhoz köthető megismerési tevékenység nem egy komplex tudás szétosztott elemeinek összegereblyézéseként ölt testet, hanem azoknak a gyakorlatoknak a formájában, amelyek éppen hogy szétszórják az igazságot. A tudás azon gyakorlatok révén formálódik és szerveződik meg, amelyek a beszédképzetmények lokális kapcsolódási pontjait igazság-indexekkel látják el.

Foucault úgy gondolta, az antikvitás és a modern kor elkülöníthető abban az értelemben, hogy az igazság és a tudás vonatkozásában eltérő gyakorlatok voltak lehetségesek (és uralkodtak). Az antikvitásban az önmagunkkal és a másokkal való törődés koncepciója olyan gyakorlatok kialakulását tette lehetővé, amelyek az igazsághoz való viszonyt az ahhoz való hozzáférés alapján differenciálták. A törődés módozatai önmagunk és mások átalakítására, kormányozhatóságára, uralására irányultak, s ezek révén az igazság elérésének lehetőségeit igyekeztek feltárni. Ezzel szemben a Descartes-tal megjelenő eszmény alapját nem az igazsághoz, hanem a tudáshoz való viszony határozta meg, s az egyedi szubjektum-pozíciók tudás-gyakorlatai az igaz és a hamis megkülönböztethezőségének, az igazság határainak, vagy az evidenciák meghatározásának vizsgálataiban általános gyakorlatokká formálódtak.

Míg a modernitásban Foucault szerint az igazságnak a kijelentésekhez való viszonya került előtérbe és az igaz kijelentéseket az evidenciához való viszonyuk

és a módszerekből következő effektív potenciáljuk határozza meg, addig az antikvitásban nem a kijelentésekhez, hanem a szubjektumhoz való relációt állították a középpontba. Az igazsághoz való hozzáférés módja vált problémává, és az hogy hogyan érheti azt el a szubjektum. A hozzáférés módjainak megváltoztatása pedig a kormányzás műveletei révén lehetséges, melyek során önmagunk és mások viselkedését olyan módon irányítjuk, ami alkalmassá tehet minket és másokat az igazság felismerésére és elfogadására. Ebből következően pedig az igazmondás verbális gyakorlatainak és a kormányzás műveleteinek együttes vizsgálata megmutathatja, hogy az individuumok hogyan konstituálódnak szubjektumokként önmagukkal és más individuumokkal való kapcsolataikban.

Az önmagam és a mások kormányozhatóságából fakadó témák az igazsághoz való viszony alapján strukturálódnak. Ide tartozik az önmagunkkal való törődés, az önmagunkról való tudás, az önmagunkkal végzett gyakorlatok, a másokhoz való viszonyunk, önmagunk mások által való kormányzásának hatásai, az igazmondás verbális gyakorlatai, és a jogok és tiltások rendszere, mely az igazmondás gyakorlatait szabályozza. Ezek a témák persze a modernitásban is jelen vannak, azonban a problematizációban jelentős átrendeződés ment végbe. A megismerés (vagyis a tudás és hozzá kapcsolódva a hatalom) Descartes-tól kezdve elszakad a szubjektum-pozíciók sajátos igazság-effektusainak működésétől, és az evidencialitások progresszív összekapcsolódásainak rendjeként szerveződik meg. A normalitás problémája például teljesen másképp merül fel a két korban, mivel a tudás és az igazság szerepének átrendeződése alapvetően különböző gyakorlatokat tett lehetővé. Ez alatt pedig nem azt értjük, hogy a homoszexualitás nem ugyanaz a görögöknél mint a viktoriánus Angliában (tekintve hogy egyik helyen sem létezett), hanem hogy az azonos nemű partnerek közötti szexuális praktikák eltérő módon szabályozódtak, s azokat eltérő pozíciókból, eltérő intenciókkal, eltérő módon tapasztalták. Nem csak a megismerés szerkezete, hanem a megismerő tevékenység lehetőségei, és a megismerendő dolog sem állandóak. Ugyanúgy szubjektumok (pontosabban: szubjektivitások) képződéséről van szó mindkét esetben, s egyik esetben sem igazabbak, vagy valószínűbbek a szubjektumok. Különböző szubjektivitások között kizárólag operacionális értelemben tehetünk különbségeket. A szubjektiváció tehát a görög és az antik szerzőknél az önmagunkkal való törődés és az igazsághoz való viszony perspektívájából jelenik meg. Az igazság kimondásának gyakorlatait elemezve Foucault megkülönböztetett figyelmet szentel a *parrészia* fogalmának. A *parrészia* – melyet magyarra talán szabad-beszédként fordíthatnánk –, olyan speciális kijelentés-eseményeket jelöl, amelyek bizonyos esetekben a hozzájuk kapcsolódó szubjektum-pozíciók számára felkínálhatják a szubjektiváció lehetőségét.

Egy beszédaktushoz szükség van egy meghatározott módon institucionált környezetre, és egy individuumra, aki rendelkezik a kijelentéshez szükséges státusszal, azaz meghatározható a kontextusbeli helyzete. Ha e körülmények adot-

tak, akkor az individuum megteheti a kijelentést, amely performatív, mivel a kijelentés aktusa konstituálja a kijelentett dolgot. Egy beszédaktus megvalósulásakor tehát mind a szituáció elemei, mind pedig az effektus, amit kivált, ismert és egy meghatározott rendbe illeszkedik. A *parrészia* esetében ezzel szemben arról van szó, hogy a beszédmegnyilatkozás az előző esetben leírt szituáción belül nyit fel, konstituál egy kontextust, és abba olyan lehetséges hatásokat vezet be, melyek a kijelentés pillanatában még nem ismertek, és így nem is elemezhetőek (GSA 59-64.). A *parrészia* abban különbözik a kijelentésektől, hogy egy meghatározatlan kockázatot nyit meg, s azt bevezeti a diskurzusba.

Fontos, hogy önmagában egy igaz kijelentés még nem nyit meg semmilyen kockázatot, amennyiben az pusztán egy demonstratív folyamat része. Egy kijelentés abban az esetben válik *parrésziasztikussá* ha a szituációba betörő eseményt konstituál, és felnyit egy olyan kockázatot, amely a kijelentő funkciót betöltő szubjektumra van hatással. A performatív kijelentésekben (azaz a klasszikus beszédaktusokban) fontos a kijelentő státusza, vagyis a korreláció a szituációban elfoglalt pozícióval. Azonban a státusz és a kijelentő szubjektum korrelációja még nem biztosít személyes kapcsolatot a kijelentést végző egyén és a kijelentett dolog között. (Foucault saját példája az, hogy nem kell istenfélőnek lennie annak, aki megkeresztel, elég, ha a státusza megvan hozzá.) A *parrészia* esetében azonban nemcsak ez az indifferencia lehetetlen, de éppen az adja a speciális karakterisztikumát hogy az igazságot két, egymástól elváló szinten is képes megjeleníteni. Egyrészt magának a kijelentésnek igaznak kell lennie – ezen a szinten a *parrészia* még nem válik el a kijelentések általános rendjétől. Másrészt viszont a *parrészia* esetében egyszerre van jelen a kijelentés igaz volta, és az az affirmatív mozzanat, hogy a kijelentést végző egyén igaznak gondolja a kijelentést. Ennek a megduplázódásnak a következménye, hogy a kijelentő funkciót ellátó szubjektum kialakít egy meghatározott viszonyt annak a konstellációnak az elemeivel, amelyek a kijelentést tartalmazzák, másrészt pedig azzal a (kijelentés pillanatában) meghatározatlan kockázatként felnyíló szituációval is, amelyet a kijelentés aktusával konstituál. Vagyis a kijelentő szubjektum párhuzamosan kapcsolódik a kijelentéshez, amit létesít, és magához a kijelentés aktusához.

Parrészia csak akkor létezik, ha az igazság kijelentésének szabadsága létezik. Ezt a gondolatot kiterjesztve pedig azt mondhatjuk, hogy nem a szubjektum intézményi státusza, hanem a bátorsága az, ami fontos és elengedhetetlen a *parrészia* esetében. Ebből pedig látható, miért szorult háttérbe, vagy tűnt el teljesen a *parrészia* lehetősége a későbbiekben. Az igazság kimondásának lényegi feltétele, hogy a kijelentést tevő személy rendelkezzen a szabad beszélő státuszával. A modern episztémében az igazság kimondásához nem kell szabadnak lenni, azaz nem a szabadsághoz való viszony határozza meg az igazmondáshoz elengedhetetlen státuszt. A tudás rendjében az igazság kimondásának lehetősége

meghatározható helyekhez, pozíciókhoz és gyakorlatokhoz kötődik, s nem az egyén sajátos tevékenysége teszi lehetővé azt.

Az antik szövegek elemzése kapcsán Foucault számára nem az az igazán érdekes, hogy milyen esztétikai és etikai dimenziói lehetnek önmagunk megélésének (ezzel persze nem szeretnénk kétségbe vonni e kérdések fontosságát), hanem az, hogy amikor lehetőség volt a szubjektumnak a szubjektívációt a saját kezébe vennie, akkor mit kezdett ezzel a lehetőséggel. Azok a konkrét események válnak fontossá, amelyekben tetten lehet érní a szubjektíváció szubjektum-pozíciókhoz kötődő mozzanatát, azt a bizonyos kockázatot, ami által a szubjektum megnyit egy lehetőséget saját maga számára. Egy lehetőséget, s nem egy meghatározott célt, tehát egyáltalán nem arról van szó, hogy az antik szubjektumok bizonyos esztétikai és etikai célokat jelöltek ki saját maguk számára, s azokat az aszkézis vagy a törődés révén elérték, s önmagukból valami szebbet s jobbat formáltak volna.

A bátorság, amely a *parrészia* egyik legalapvetőbb jellemzője épp azt jelenti, hogy egy meghatározatlan kockázatot vállal az a szubjektum, aki az igazság kimondásának aktusa mellett elkötelezi magát, és vállalja mindazon kiszámíthatatlan és megjósolhatatlan következményeket, amelyek e döntésből fakadnak. S ebben találhatjuk meg a szubjektíváció lehetőségét. Az önmagunkkal való törődés, a gyönyörök gyakorlása, s mindazon gyakorlat-formák, melyek az antik szövegekben megtalálhatóak, nem a szubjektíváció gyakorlatai, hanem annak a konstellációnak az elemei, amelyben lehetővé vált a szubjektíváció meghatározott, s bizonyos értelemben speciális lehetősége. A szubjektíváció eseményeinek retrospektív és teleologikus értelmezése lenne azt állítani, hogy bizonyos gyakorlatok ehhez és ehhez a speciális eseményhez vezettek. Ehelyett éppen a diszkontinuitások feltárásáról van szó (még mindig), azoknak a töréspontoknak az azonosításáról, amelyek a megszervezett konstelláció, azaz a tudás elemeit előre nem jelezhető és meghatározatlan módon szétszórják, újrakonfigurálva a konstelláció elemei között lévő lokális kapcsolódási pontokat.

Gyakorlataink nem a szubjektíváció folyamataival kapcsolatos hatékonyságuk, hanem a konstelláció egésze által meghatározott viszonylagosságuk alapján képződnek ki. Nem arról van szó, hogy a gyakorlatok (bármilyen gyakorlatok) révén a szubjektumok képesek lennének kitalálni és meghatározni saját magukat, összeállítva egy kívánt konfigurációt (két rész munkaszubjektivitás és egy rész családban elfoglalt pozíció nem ad ki egy egész szubjektumot). Egy szubjektumon (amely alatt még mindig szubjektum-pozíciót értünk) nincs mit kitalálni, és nincs rajta mit változtatni. Hiába állítjuk egy tükör elé, fektetjük egy boncaszatra, írunk elő számára egy diétát, vagy határozzuk meg maszturbációs szokásait, ezzel nem egy adottságként kezelhető szubjektivitás teljesítményeibe avatkozunk be, hanem azokat a ritkítási műveleteket végezzük el, amelyeket a lehetséges szubjektum-pozíciók konstitúcióját lehetővé tevő konstelláció kijelöl az általunk pillanatnyilag

elfoglalt szubjektum-pozíciók számára. Azonban a determinisztikus vagy totalitárius aspektusok kizárólagosságát hangsúlyozni nem elég. Mind az aktualizáció, mind pedig a szubjektíváció fent elemzett eseményei, illetve azokhoz kapcsolódóan az esetlegességek, a véletlenszerűség és a kiszámíthatatlanság effektusai nem külső dolgok a konstellációk és a beszédképződmények alakzataihoz képest, hanem azok konstitutív elemei.

Az események elemzésének lehetőségei nem visznek közelebb önmagunk megértéséhez, de Foucault szerint hozzásegíthetnek minket ahhoz, hogy pontosabb leírásokat adjunk azokról a másokról, akik épp nem mi vagyunk.

IRODALOM

Michel Foucault munkái:

DE-IV. – *Dits et écrits. Vol IV.* Paris: Gallimard, 1994.

DR – „A diskurzus rendje” in *A fantasztikus könyvtár.* Budapest: Pallas-Attraktor, 1998.

GSA – *Le gouvernement de soi et des autres, Cours au collège de France 1982-83.* Paris: Gallimard-Le Seuil, 2008.

IF – *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák.* Debrecen: Latin betűk, 1998.

MF – „A hatalom mikrofizikája” in *Nyelv a végtelenhez.* Debrecen: Latin betűk, 2000.

MSZ – „Mi a szerző?” in *Nyelv a végtelenhez* Debrecen, Latin betűk, 2000.

NGT – „Nietzsche, a genealógia és a történelem” in *A fantasztikus könyvtár.* Budapest: Pallas-Attraktor, 1998.

STP – *Sécurité, Territoire, Population. Cours au Collège de France, 1977-78.* Paris: Gallimard-Le Seuil, 2004.

SZD – *A szavak és a dolgok.* Budapest: Osiris, 2000.

SzT-I. – *A szexualitás története. A tudás akarása.* Budapest: Atlantisz, 1996.

TA – *A tudás archeológiája* Budapest: Atlantisz, 2001.

Egyéb művek:

BALIBAR, ÉTIENNE (1992). Foucault and Marx: The question of nominalism. In Armstrong, Timothy (ed.), *Michel Foucault philosopher.* New York: Routledge.

DREYFUS, HUBERT – RABINOW, PAUL (1982). *Michel Foucault, beyond structuralism and hermeneutics.* Chicago: Chicago University Press.

HACKING, IAN (2002). *Historical Ontology.* Cambridge: Harvard University Press.

PUTNAM, HILARY (1981). *Reason, truth and history.* Cambridge: Cambridge University Press.

RAJCHMAN, JOHN (1985). *Michel Foucault: The freedom of philosophy.* New York: Columbia University Press.

VEYNE, PAUL (2004). Foucault forradalmasítja a történetírást. In Takács Ádám (szerk.), *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században.* Budapest: LHarmattan.